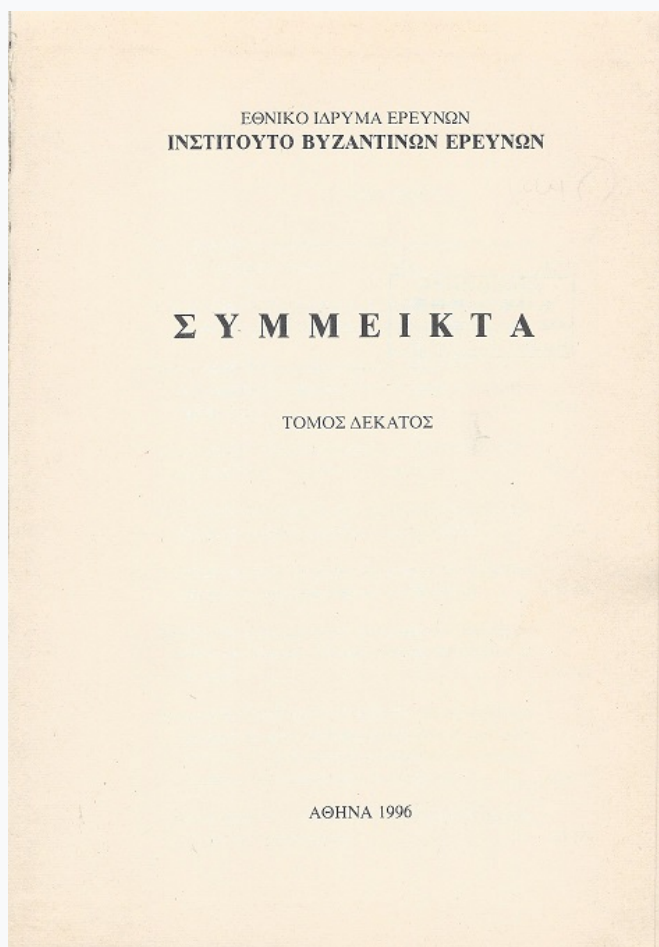

Byzantina Symmeikta

Vol 10 (1996)

SYMMEIKTA 10

Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά

Βασιλική ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.810](https://doi.org/10.12681/byzsym.810)

Copyright © 2014, Βασιλική ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ Β. (1996). Η παρουσία και το κίνημα του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία (1293-1295). Ένα παράδειγμα αποκλίσεων στις ιστορικές εκτιμήσεις του Παχυμέρη και του Γρηγορά. *Byzantina Symmeikta*, 10, 143–162. <https://doi.org/10.12681/byzsym.810>

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΠΙΓΚΕΡΝΗ ΑΛΕΞΙΟΥ
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΗΝΟΥ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (1293-1295).
ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟΚΛΙΣΕΩΝ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ*

Έκατομβαιῶνος δέ πρώτη (1η Ιανουαρίου) του έτους 1296, όπως μαρτυρεί ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, έφθασε στα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης μια είδηση που θορύβησε εξαιρετικά τον αυτοκράτορα και το περιβάλλον του¹. Επρόκειτο για την αποστασία του πιγκέρνη Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, ο οποίος είχε αποσταλεί και παρέμεινε στη Μικρά Ασία επί τρία περίπου χρόνια (άνοιξη 1293-τέλος 1295) με σκοπό να ενισχύσει τις αμυντικές δυνατότητες της περιοχής. Ωστόσο η παρουσία του εκεί εξελίχθηκε σε κίνημα ή επανάσταση² εναντίον της εξουσίας των Παλαιολόγων, που εκδηλώθηκε το φθινόπωρο του 1295. Σκοπός της παρούσας εργασίας

* Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον κ. Τ. Λουγγή για τη βοήθεια που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια της εργασίας αυτής.

1. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Χρονική Συγγραφή* (Βόννη), τόμ. Β' [στο εξής ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ], III, 12, 229.

2. Βλ. Γ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οί Πρώτοι Όθωμανοί*, Αθήνα 1947, 47, 58, 69, 70, 42· J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste Byzantin*, Παρίσι 1959, 41· R. GUILLAND, *Nicéphore Grégoras, Correspondance*, Παρίσι 1927, 372· D. NICOL, *The Last Byzantine Centuries*, Λονδίνο 1972, 132· Angeliki E. LAIOU, *Constantinople and the Latins*, Cambridge Mass. 1972, 80-84· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Some Observations on Alexios Philanthropenos and Maximos Planudes, *BMGS* 4, 1978, 89-99. Μοναδική μελέτη αποκλειστικά για τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό, αλλά εξαιρετικά δυσεύρετη (απρόσιτη και στη γράφουσα) παραμένει η μελέτη του R. GUILLAND, *Aléxis Philanthropène, Revue du Lyonnais* 1922, 47-59.

είναι να εντοπίσει και να εξετάσει κριτικά τις διαφορές που εμφανίζουν οι δύο κύριες ιστοριογραφικές πηγές της εποχής, η *Χρονική Συγγραφή* του Παχυμέρη και η *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά, ξεκινώντας από τον τρόπο παρουσίασης θεμάτων, όπως η προσωπικότητα και η δράση του Φιλανθρωπηνού και φθάνοντας σε κρίσεις για το χαρακτήρα και τις συνέπειες του κινήματός του. Η κριτική εξέταση των αποκλίσεων αυτών των μαρτυριών μπορεί, νομίζουμε, να συμβάλει σε μια γενική θεώρηση σχετικά με την ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση των δύο ιστορικών κειμένων και των συγγραφέων τους απέναντι στην εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄. που μέχρι σήμερα απουσιάζει από τη βιβλιογραφία³.

Ξεκινώντας τη σχετική διήγησή τους, οι δυο ιστορικοί δικαιολογούν με εντελώς διαφορετικό τρόπο την παρουσία του Φιλανθρωπηνού στη Μικρά Ασία: Ο Παχυμέρης, που δεν αναφέρει αν ο Φιλανθρωπηνός βρέθηκε στη Μικρά Ασία με αυτοκρατορική πρωτοβουλία, θεωρεί την παρουσία του εκεί ως επακόλουθο της κακής κατάστασης που επικρατούσε στα σύνορα αλλά και στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας εξαιτίας των τουρκικών επιδρομών⁴. Το σημαντικό εδώ είναι ότι στο προηγούμενο ακριβώς κεφάλαιο της *Συγγραφής* του ο ιστορικός, εκθέτοντας τις προσωπικές του εκτιμήσεις σχετικά με τις αιτίες αυτής της κακής κατάστασης, αναφέρει ότι η εικόνα που παρουσίαζε εκείνη τη στιγμή το Ρωμαϊκό κράτος ήταν ένας συνδυασμός της φαυλότητας που επικρατούσε στη διοίκηση⁵, της αυθαιρεσίας των ηγεμόνων (*ἡγεμόνων τὸ πλεον κακότητι*) αλλά και της κρατικής αδιαφορίας, έκφραση της οποίας ήταν η μετριοπάθεια του αυτοκράτορα ως προς

3. Υπάρχουν συγκρίσεις για επιμέρους θέματα, όπως π.χ. οι απόψεις του καθενός ιστορικού σχετικά με την προσωπικότητα και το ρόλο του πατριάρχη Αθανασίου Α΄· βλ. Βασιλική ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, *Οι λιτανείες ως μέσον επικοινωνίας του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ με το ποίμνιό του, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συμποσίου «Ἡ Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, 333-346. Τόσο οι σύγχρονες κο διεξοδικές μελέτες του Α. FAILLER για την *Ιστορία* του Παχυμέρη, όσο και οι παλαιότερες του R. GUILLAND για το Γρηγορά δεν φτάνουν ως τη σύγκριση των εκτιμήσεων των δύο ιστορικών.

4. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 210.

5. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 8, 208.

την επιβολή κολασμών σε όσους επεδείκνυαν τέτοια συμπεριφορά⁶. Αυτή όμως η αυτοκρατορική μετριοπάθεια προκαλούσε μεγάλο κακό όχι μόνο στους πάσχοντες (μέγα τι τὸ κακὸν καὶ οὐκ οἰστὸν ὅλως τοῖς παθοῦσιν εἰργάζεται) αλλά και σε ολόκληρο το κράτος, όπως σημειώνει ο Παχυμέρης στην αρχή του ίδιου κεφαλαίου (τὰ δὲ τῆς Ῥωμαῖδος ἐξησθενήκει τέλεον)⁷. Επειδή, λοιπόν, μετά από όλα αυτά ακολουθεί η διήγηση για το Φιλανθρωπινό, γίνεται αρκετά σαφές ότι ο ιστορικός θεωρεί την παρουσία του πιγκέρνη στη Μικρά Ασία σημαντική και απαραίτητη και τη συνδέει με την απουσία της κρατικής μέριμνας.

Από την άλλη πλευρά ο Γρηγοράς, παρόλο που θεωρεί την παρουσία του Αλεξίου Φιλανθρωπινού στη Μικρά Ασία ως αποτέλεσμα αυτοκρατορικής πρωτοβουλίας, υποστηρίζει ότι ο Ανδρόνικος Β΄ αναγκάστηκε να τον στείλει εκεί ως έναν από τοὺς λειπομένους ἀρίστους Ῥωμαίων⁸, καθώς δύο «ἀρίστοι Ῥωμαῖοι», ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και ο Μιχαήλ Στρατηγόπουλος, άνδρες με μεγάλες στρατηγικές ικανότητες και στρατιωτικές επιτυχίες στην περιοχή, είχαν κλειστεί στη φυλακή. Αναγγέλλοντας λοιπόν το θέμα που πρόκειται να αναπτύξει στη συνέχεια της διήγησής του, ο Γρηγοράς υπαινίσσεται ότι η επιλογή του Φιλανθρωπινού γι' αυτή την αποστολή υπήρξε, κατά κάποιο τρόπο, λύση ανάγκης, που δεν οφειλόταν όμως σε κοινωνικές και πολιτικές αιτίες, όπως γράφει ο Παχυμέρης, αλλά στην απουσία συγκεκριμένων προσώπων. Ταυτόχρονα, τονίζοντας ότι οι προκάτοχοί του είχαν απόλυτη επιτυχία στο έργο τους, ο Γρηγοράς υπαινίσσεται ότι και ο νεαρός πιγκέρνης ήταν υποχρεωμένος να πράξει το ίδιο. Το περίεργο είναι ότι τα πρόσωπα αυτά, διακεκριμένα μέλη της αριστοκρατίας όπως άλλωστε και ο Φιλανθρωπινός, είχαν κατηγορηθεί για έγκλημα

6. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ό.π.: τὸ γὰρ τοῦ βασιλεύοντος εὐσταθὲς καὶ τὸ πρὸς κρίσεις τε καὶ κολάσεις συμπαθητικόν τε καὶ ἥμερον.

7. Για τον ίδιο λόγο παραπονείται και ο Θεόδωρος Μετοχίτης στο βασιλικό (β΄) λόγο του προς τον Ανδρόνικο Β΄· ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, 78.

8. Η άποψη αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με ό,τι μαρτυρεί μια επιστολή του φίλου και θαυμαστή του Φιλανθρωπινού, ΜΑΞΙΜΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ (*Maximi Monachi Planudis Epistulae*, έκδ. P.-A. LEONE, Amsterdam 1991, αρ. 118): καὶ γὰρ ἡρέθης στρατηγός, οὐχὶ στρατηγῶν ἐτέρων ἐνδεία, ἀλλὰ πολλῶν καὶ καλῶν ὄντων ἐπὶ σέ ἡ τοῦ κρατοῦντος ἠνέχθη ψῆφος καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων, ὡς μόνης τῆς περὶ σέ δόξης ἱκανῆς οὕσης τὴν Ἀσίαν ἐκλείπουσαν ἤδη ἀναλαβεῖν.

καθοσιώσεως⁹, δηλαδή για το ίδιο έγκλημα για το οποίο επρόκειτο στο εγγύς μέλλον να κατηγορηθεί και ο Φιλανθρωπηνός. Αν όμως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο Γρηγοράς ενοχλείται από την αντικαθεστωτική δράση του Φιλανθρωπηνού, γιατί δεν νιώθει το ίδιο και για την περίπτωση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Πορφυρογέννητου και εκείνη του Μιχαήλ Στρατηγόπουλου; Ίσως η στάση του αυτή να ήταν αποτέλεσμα κάποιας ιδιαίτερης ανησυχίας για την έκταση και απήχηση του κινήματος του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού, ενώ οι άλλοι δύο «άριστοι Ρωμαίων» δεν αποδείχθηκαν επικίνδυνοι ανησυχία που σε τελική ανάλυση κατέληγε σε φροντίδα υπέρ του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β'. Αν ισχύει αυτή η διαπίστωση, τότε η αρνητική στάση του Γρηγορά έναντι του Φιλανθρωπηνού με βάση τη γνωστή και αποδεδειγμένα στενή προσωπική του σχέση με τον Ανδρόνικο Β' μπορεί να θεωρηθεί τελείως φυσική¹⁰. Στα παραδείγματα που ακολουθούν θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθούν οι παράγοντες που, εκτός από την προσωπική σχέση των δύο ιστορικών με τον Ανδρόνικο Β'¹¹, επηρέασαν τις εκτιμήσεις τους αναφορικά με τον Φιλανθρωπινό και το κίνημά του.

Έτσι λοιπόν και στο θέμα της καταγωγής και της προσωπικότητας του Φιλανθρωπηνού δεν λείπουν οι ασυμφωνίες. Παρά το γεγονός βέβαια ότι και οι δυο πηγές αναγνωρίζουν στο νεαρό πινγκέρνη και αριστοκρατική καταγωγή¹² και στρατηγικές ικανότητες και «φιλοδορία», ο τρόπος που

9. Πρβλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II, 19, 162 και ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ρωμαϊκή Ιστορία* (Βόννη) [στο εξής: ΓΡΗΓΟΡΑΣ], VI, 6, 186.

10. Ο ίδιος ο ΓΡΗΓΟΡΑΣ μιλά για τη σχέση του αυτή στην Ιστορία του (VIII, 8, 327-339), στην οποία άλλωστε είχε ενσωματώσει και επιτάφιο προς τον γηραιό αυτοκράτορα (I, 1, 465-474). Πρβλ. H. HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Αθήνα 1987, τόμ. Α', 223.

11. Προσωπική σχέση με τον Ανδρόνικο Β' είχε βεβαίως και ο Παχυμέρης. Μάλλον υπερβολική όμως πρέπει να θεωρηθεί η γνώμη του N. JORGA, *Médaillons d'histoire littéraire byzantine*, *Byzantion* 2, 1925, 292 ότι το έργο του αξίζει ως προϊόν του «son maître impérial, le lamentable Andronic II».

12. Για τους Φιλανθρωπηνούς βλ. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, Μητροπολίτου Παραμυθίας, Συμβολή εις τήν Ιστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 10, 1928, 61-74· Α. ΡΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, Μόναχο 1938 (ανατ. Amsterdam 1962), σφ. 24 και R. GUILLAND, *Fonctions et dignités des eunuques*, *Études Byzantines* 3, 1945.

παρουσιάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά διαφέρει. Ενώ δηλαδή ο Γρηγοράς για την καταγωγή του αρκείται να πει, έμμεσα βέβαια, ότι ήταν *εἷς ἐκ τῶν λειπομένων ἀρίστων Ῥωμαίων*, ο Παχυμέρης ενδιαφέρεται και για τα οικογενειακά του ονόματα και για τα αξιώματα των προγόνων του¹³. Ενώ ο Γρηγοράς παραδέχεται τις στρατηγικές του ικανότητες¹⁴, ο Παχυμέρης προσθέτει κοντά σ' αυτές και την εύνοια της τύχης¹⁵, απαραίτητη σε σπουδαίους ανθρώπους, αφού η θεοποίησή της ήδη από την αρχαιότητα θα προσέθετε στα ανδραγαθήματά τους και τη θείκη επιβράβευση. Ως εδώ είναι εμφανές ότι ο Γρηγοράς είναι πιο φειδωλός στην περιγραφή της προσωπικότητας του Φιλανθρωπηνού, ενώ ο Παχυμέρης μεγεθύνει ορισμένα χαρακτηριστικά της¹⁶. Όταν όμως στη συνέχεια τα δυο κείμενα περιγράφουν τη «φιλοδωρία» του, η διαφορά τους εκεί γίνεται ποιοτική.

194-195. οι οποίοι όμως συγγέουν τον πατέρα του Φιλανθρωπηνού, πρωτοβεστιάριο Μιχαήλ Ταρχανειώτη, που πέθανε στη Θεσσαλία το 1283, με τον μέγα κοινοσταύλο και πρωτοστράτορα Μιχαήλ Ταρχανειώτη Γλαβά. Τόσο ο D. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, αρ. 171, όσο και ο Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς Ταρχανειώτης (Προσωπογραφικά), *Επιστημονική Έπετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 7, 1957, 183-206, διακρίνουν τα δύο πρόσωπα.

13. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 9, 210: ὁ τοῦ προορηθέντος πρωτοβεστιάριου τοῦ Ταρχανειώτου δεύτερος παῖς, ὁ Φιλανθρωπηνός ἐκ τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου Ἀλέξιος, τοῦ προτέρου εἰς πρωτοσεβαστὸν τιμηθέντος πιγκέρου τῷ βασιλεῖ τιμηθεῖς.

14. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI, 8, 195: ἦν δὲ τότε στρατηγὸς ἀνὴρ καὶ δεινὸς τὰ πολέμια Ἀλέξιος ὁ Φιλανθρωπηνός, πιγκέρου ἀξίωμα ὢν, ἐν ταῖς ἀκμαῖς τῆς νεότητος ἀνθῶν.

15. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ό.π.: φύσεώς τε τάχει καὶ σπουδῇ στρατηγία προεπούση συναιρομένης καὶ τῆς παρὰ πολλοῖς λεγομένης τύχης.

16. Η μεγέθυνση ορισμένων χαρακτηριστικών μιας σημαντικής προσωπικότητας και η απόδοσή τους με διαφορετικό τρόπο από εκείνον που προβάλλει η κύρια και πιο σύγχρονη προς τα γεγονότα πηγή (εδώ ο Παχυμέρης) είναι ιδιαίτερα οικεία και προσφιλή και στο Νικηφόρο Γρηγορά (βλ. αμέσως πιο κάτω). Αλλού πραγματεύομαι ειδικά την περίπτωση του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙΙ. 9, 210

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 196

τὰ κατ' ἀνατολήν καθίστα τε καὶ ἦν γὰρ καὶ φιλοδωρότατος ὁ ἀνὴρ
 προσησφαλίζετο, τὰ μὲν καὶ μάχαις καὶ ἄλλως κοινωνικὸν τὸ ἦθος τοῖς
 καθ' ἃς ἐνίκα, τὰ πλεῖστα δὲ συνέσει ὑπ' αὐτόν παρεχόμενος· ὁ δὲ κράτι-
 καὶ γε φιλοδωρία πρὸς τε τοὺς στον ἐφόδιον τοῖς στρατηγοῦσιν εἰς
 ἐχθροὺς ἅμα καὶ πρὸς τοὺς φίλους. νίκας καὶ τρόπαια.

Εἶναι γεγονός ὅτι και οι δυο μαρτυρίες κάνουν λόγο για «φιλοδωρία». Ο Παχυμέρης ὁμως δεν λέει ὅτι ὅλες οι νίκες του Φιλανθρωπηνού ήταν ἀποτέλεσμα της «φιλοδωρίας» του, ὅπως φαίνεται να υπονοεῖ ο Γρηγοράς. Επίσης συνδυάζει τη «φιλοδωρία» του Φιλανθρωπηνού με τη σύνεσή του, χαρακτηριστικό πιο σοβαρό ἀπὸ το «κοινωνικὸν ἦθος» της μαρτυρίας του Γρηγορά και ἀπαραίτητο σε ἀνθρώπους που ασκούν κάποιου εἶδους ἐξουσία.

Απὸ την ἀντιπαράθεση των μαρτυριῶν, που ἀναφέρονται στην προσω-
 πικότητα του Φιλανθρωπηνού, μπορεί κανεῖς να υποθέσει ὅτι ο Γρηγοράς, διαβάζοντας το κείμενο του Παχυμέρη ἀπὸ το ὁποῖο κυρίως πρέπει να ἀντλούσε τις πληροφορίες του για την εποχή αὐτή¹⁷, ἀφαίρεσε ἀπὸ τις συγκεκριμένες μνείες ἐκεῖνα τα στοιχεία που καθιστοῦσαν το Φιλανθρωπινό ηγῆτορα με προσόντα ενός αυτοκρατορικοῦ ἀδελφοῦ, ὅπως ο Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ο Πορφυρογέννητος. Αποφεύγοντας ὁμως να παρεκκλίνει φανερά ἀπὸ τη μαρτυρία του προκατόχου του, ἀναφέρθηκε ἐπιλεκτικά στη «φιλοδωρία», ἀλλὰ με τρόπο που να μην λειτουργεῖ θετικά για την προσωπικότητα του Φιλανθρωπηνού, παραλλάζοντας ουσιαστικά το περιεχόμενο που εἶχε η ἀρετή αὐτή στη μαρτυρία του Παχυμέρη. Στη συνέχεια, η ἀλλοίωση του περιεχομένου μαρτυριῶν του Παχυμέρη καταλήγει να μοιάζει, στο Γρηγορά, με προσφιλή συνήθεια.

Ἔτσι, ἐνῶ η διήγησή τους συμφωνεῖ στο ὅτι ἀρχικά ο Φιλανθρωπηνός παρακινήθηκε ἀπὸ τους Κρήτες συμμάχους του να ἀποστατήσῃ ἀπὸ την

17. Βλ. Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πηγαὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1978, 345, 358. Ο JORGA, *Médaillons d'histoire littéraire byzantine*, 237-298 (κυρίως 293-296) υποστηρίζει ὅτι ο Γρηγοράς δεν γνώριζε τον Παχυμέρη, ἀλλὰ η ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, 349, θεωρεῖ ἐσφαλμένη την ἀποψη αὐτή.

αυτοκρατορική εξουσία, αποκλίνει σημαντικά ως προς τις αιτίες που τους οδήγησαν σε μια τέτοια κίνηση. Ο Γρηγοράς αναφέρει δύο αιτίες εκ των οποίων η μία ήταν καθαρά ψυχολογική, *ἐπειδή, όπως ισχυρίζεται, ἔδει ἀνακεκρᾶσθαι τοῖς λυπηροῖς τὰ ἡδέα*, ενώ η δεύτερη είχε να κάνει με το ποιόν των ανθρώπων αυτών, που επειδή απολάμβαναν από τον Φιλανθρωπινό *τιμῆς πάνυ πολλῆς, ὑπέρτερα πολλῶ τῆς ἑαυτῶν ἀξίας καὶ τύχης ἐφρόνησαν*¹⁸. Αυτό, κατά το Γρηγορά, συμβαίνει κάθε φορά που έχουμε να κάνουμε με άφρονες ανθρώπους. Κατατάσσοντας όμως τους «Ρωμαίους» (από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη) συμμάχους του Φιλανθρωπηνού στην κατηγορία των αφρόνων, ο ιστορικός υπαινίσσεται ίσως ότι και το κίνημα του Φιλανθρωπηνού ήταν πράξη αφροσύνης. Αντίθετα, ο Παχυμέρης δεν αποδίδει την αλλαγή της στάσης των Κρητών σε υποκειμενικές και ψυχολογικές αιτίες, αλλά εντοπίζει στη δράση τους και κίνητρα πολιτικά¹⁹, όπως η καχυποψία με την οποία αντιμετώπιζε τη δράση τους στη Μικρά Ασία ο αυτοκράτορας και η συμφορά που μάλλον τους περίμενε εξαιτίας αυτής της καχυποψίας²⁰ αλλά και η αγανάκτησή τους από το γεγονός ότι αυτοί διακινδύνευαν για τη σωτηρία της ρωμαϊκής επικράτειας, ενώ το αυτοκρατορικό περιβάλλον απολάμβανε μόνο χωρίς να κοπιάζει: *διαγανακτοῦντες εἰ αὐτοὶ μὲν διὰ πόνων χωροῦντες καὶ τῶν ἑσσεὶ κινδύνων ἑτέροις τὴν ἐξουσίαν χαρίζονται, ἐκεῖνοι δ' ἐν ἀνέσει τρυφῶντες μηδὲ χάριν ἔσομένοις ἐόκεσαν ὧν εὖ πεπόνθασι τε καὶ πάσχουσι παρ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον καὶ τῶν ἀποτεταγμένων κωλύονται*²¹. Το ενδιαφέρον αυτής της μαρτυρίας

18. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 196-197.

19. Αναγνωρίζει βέβαια και υποκειμενικούς λόγους, όπως η μεγάλη αφοσίωσή τους προς το Φιλανθρωπινό, η οποία μάλιστα έφτανε ως την αυτοθυσία: ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 218.

20. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 214: *καὶ τέλος τὴν ἀπὸ τοῦ βασιλέως τινὲς τῶν ἐκείνου ἀποστροφὴν οἶον καὶ εἰς τὸ μετέπειτα ἐπλάττοντο κάκωσιν, ἐν δεινῷ τιθεμένου λέγοντες τὸν τοσούτων χρημάτων σωρόν, ὡς αὐτοῦ μὲν δέον ἱκανοῦντος ρόγαις, ἐκείνου δὲ νοσφίζεσθαι βουλομένου τὴν δι' ἐκείνων τῶν ἐχθρῶν προνομίην*. Με άλλα λόγια το παλάτι κατηγορούσε το Φιλανθρωπινό ότι είχε καταχρασθεῖ τα χρήματα που προορίζονταν για το μισθό των στρατιωτῶν του.

21. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 215. Εδώ πρόκειται για τις «αποτεταγμένες ρόγες» που είχε ορισθεῖ να παίρνουν οι Κρήτες την εποχή που, εγκαταλείποντας την πατρίδα τους, είχαν προσχωρήσει στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄· βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 8, 209.

έγκειται στο ότι ο Παχυμέρης συγκρίνει τη δράση των δύο ανδρών, του Ανδρονίκου Β΄ και του Φιλανθρωπηνού, τοποθετώντας τους μάλιστα ως επικεφαλής δυο εντελώς διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Στη μια πλευρά λοιπόν βρίσκονταν οι *ἐν ἀνέσει τρυφῶντες*, δηλαδή ο αυτοκράτορας και το περιβάλλον του, που αν και ολιγαριθμότεροι –σε σχέση με *ἅπαν τὸ στρατιωτικόν* του Φιλανθρωπηνού– μπορούσαν να απολαμβάνουν χωρίς να χρωστούν ευγνωμοσύνη. Στην άλλη πλευρά βρίσκονταν οι *διὰ πόνων χωροῦντες*, δηλαδή το πολυπληθές και αφοσιωμένο στράτευμα του Φιλανθρωπηνού, που ταλαιπωρείτο μόνο χωρίς να απολαμβάνει ούτε κι εκείνα που του είχαν υποσχεθεί.

Η αντίθεση των δύο ανδρών και του περιβάλλοντός τους δείχνει ότι, οποιαδήποτε κι αν ήταν η σχέση του Παχυμέρη με τον αυτοκράτορα ειδικά αλλά και τον αυτοκρατορικό θεσμό γενικότερα, δεν τον απέτρεπε από τέτοιου είδους παρατηρήσεις. Ταυτοχρόνως, η προβολή και των πολιτικών λόγων που εξωθούσαν το στράτευμα του Φιλανθρωπηνού σε αποστασία προσδίδει στο κίνημα του πυγέρνη σοβαρότητα και διασκεδάζει την εντύπωση που δημιουργείται από το κείμενο του Γρηγορά ότι ήταν πράξη αφροσύνης από ανθρώπους τυχαρπαστους που σκέφθηκαν και ενήργησαν πάνω από την αξία τους. Αυτή η εντύπωση θα μπορούσε να στηριχθεί μόνο σ' ένα κείμενο στο οποίο θα αποσιωπούνταν οι αντικειμενικοί λόγοι. Αυτό ακριβώς έπραξε ο Γρηγοράς, ο οποίος φαίνεται πως ήθελε να προσδώσει στο κίνημα του Φιλανθρωπηνού εντελώς αρνητική φυσιογνωμία. Την ίδια διαπίστωση μπορεί να κάνει κανείς κάθε φορά που ο Γρηγοράς καταφεύγει σε αποσιώπηση μαρτυριών του Παχυμέρη και μάλιστα εκείνων που αποδίδουν αξιόπιστα κίνητρα στην επανάσταση του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού.

Έτσι παρά την πληροφορία του Παχυμέρη ότι ο Φιλανθρωπηνός υποστηριζόταν και από ορισμένα επώνυμα μέλη της αριστοκρατίας, όπως ο Τάρχας²² και ο Ακροπολίτης Μελχισεδέκ²³, *ὁ μὲν φιλίως ... ὁ δὲ*

22. Βλ. *PLP*, τόμ. 11, αρ. 27513.

23. Ο Ακροπολίτης Μελχισεδέκ (βλ. *PLP*, τόμ. 1, αρ. 523) ήταν αδελφός του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη και γιος του ιστοριογράφου Γεωργίου Ακροπολίτη. Πρβλ. D. NICOL, Constantine Akropolites. A Prosopographical Note, *DOP* 19, 1965,

προσγενῶς, ο Γρηγοράς επιμένει να μην κάνει την παραμικρή νύξη γι' αυτούς. Αν η πληροφορία του Παχυμέρη είναι ακριβής, τότε, με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί πιο πάνω για τη στάση του Γρηγορά, είναι εύλογο να υποθέσει κανείς ότι η παρασιώπησή της σκόπευε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι ο Φιλανθρωπηνός είχε απομονωθεί από όλους και ότι το εγχείρημά του δεν βρήκε καμιά ανταπόκριση παρά μόνο μεταξύ αφρόνων και ταραχοποιών ανθρώπων.

Παρόμοιες διαφορές παρουσιάζουν οι δύο ιστορικοί αναφορικά με το αν θα μπορούσε να ευδοκιμήσει το κίνημα του Φιλανθρωπηνού. Ο Γρηγοράς δεν διατυπώνει τέτοια υπόθεση, αφού ο ιστορικός παίρνει πια σαν δεδομένο ότι ήταν πράξη αφροσύνης και άρα καταδικαστέα και από το Θεό, όπως θα γράφει πιο κάτω. Από τον Παχυμέρη, αντίθετα, διατυπώνεται η γνώμη ότι το κίνημα μπορούσε να επικρατήσει για πολλούς λόγους (*εἶναι γὰρ σφίσι ἐκ πολλῶν τὸ βουλευόμενον ἄνυστον*) εκ των οποίων οι ισχυρότεροι ήταν οι εξής: α) η πίεση του λαού από έκτακτες υπηρεσίες και πρόσθετες εισφορές (*ζημίαις καὶ συνδόσεσιν*), οι οποίες τον είχαν καταστήσει εύθικτο και έτοιμο προς αποστασίες, και β) η αφοσίωση που έτρεφαν προς το Φιλανθρωπηνό και οι Ρωμαίοι σύμμαχοί του και το μεγάλο πλήθος των Τούρκων, που είχαν αυτομολήσει σ' αυτόν²⁴. Χωρίς αμφιβολία, η εκτίμηση του Παχυμέρη ότι το κίνημα θα μπορούσε να επικρατήσει, δεν μπορεί να εκληφθεί σαν έκφραση θαυμασμού προς τον Ανδρόνικο Β' και την πολιτική του.

Για όλους αυτούς τους λόγους ο Φιλανθρωπηνός δεν μπορούσε να αγνοήσει τις παραινέσεις των συντρόφων του, αν και, όπως μαρτυρούν και τα δύο κείμενα, βρέθηκε σε μεγάλο δίλημμα για το αν θα προχωρούσε τελικά σε αποστασία²⁵. Ο Γρηγοράς δεν διευκρινίζει ποιο ήταν αυτό το

249-256 (= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Λονδίνο 1986, αρ. Χ).

24. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 215. Πρβλ. ΜΑΞΙΜΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ, *Επιστολές* (έκδ. LEONE), αρ. 112.

25. Ο ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ (III. 9, 213) γράφει ότι όταν στην αρχή οι σύντροφοί του φανέρωσαν στον Φιλανθρωπηνό την επιθυμία τους να αποστατήσουν, εκείνος απευθύνθηκε αμέσως στον Ανδρόνικο Β' ζητώντας του να τον απαλλάξει από την αρχηγία της αποστολής, χωρίς βέβαια να του φανερώσει τους πραγματικούς λόγους (τουλάχιστον δεν φαίνεται κάτι τέτοιο στην πηγή). Η πληροφορία αυτή δέχεται πολλές ερμηνείες: Αν μεν είναι ακριβής, τότε επιβεβαιώνει και την μετέπειτα

δίλημμα και αρχείται να πληροφορήσει τον αναγνώστη του ότι *μετά πολλὰς τῶν λογισμῶν τὰς παλαιστράς νικῶσιν οἱ τὰ τῆς ἀποστασίας ὑποτιθέμενοι*²⁶. Ο Παχυμέρης είναι και σ' αυτή την περίπτωση πιο αναλυτικός. Εμφανίζει το Φιλανθρωπινό να αναγνωρίζει το βάσιμο των αιτημάτων των συντρόφων του, να μένει όμως αναποφασιστος μπροστά στο μέγεθος των ευθυνών του· να ενδιαφέρεται για την προστασία της Ρωμαϊκής επικράτειας, να διστάζει όμως να αποσχισθεί από την κεντρική εξουσία· να εκφράζει την αγάπη του προς τους συντρόφους του και να επιζητά τη δική τους αφοσίωση. Κι όταν τελικά εξασφαλίζει τη δήλωση της πίστης τους (*ὡς ὑπὲρ αὐτοῦ γε καὶ τεθνηξομένων ἀπάντων, εἰ εἰς ἀνάγκην τινὰ κατασταίεν*), ενθαρρύνεται και τὸ τῆς ἡγεμονίας ἀναδέχεται ὄνομα²⁷. Στη συνέχεια, ο Παχυμέρης αναφέρει ότι η ανάληψη της αρχηγίας έδωξε κάθε δισταγμό του Φιλανθρωπινού και ενίσχυσε τη δύναμη και την εξουσία του τόσο ώστε να σπεύσουν να συνταχθούν μαζί του και όσοι από τους *περιοίκους* έμεναν ακόμη ουδέτεροι. Ο Γρηγοράς αποσιωπά και αυτή την πληροφορία, που οπωσδήποτε εμφανίζει το Φιλανθρωπινό ως αρχηγό κύρους. Και όπου δεν μπορεί να αποσιωπήσει γεγονότα παρουσιάζεται εξαιρετικά φειδωλός στις πληροφορίες του. Ας παραθέσουμε τα χωρία που αναφέρονται στις ενέργειες του Φιλανθρωπινού μετά την ανάληψη της αρχηγίας του κινήματος.

αναποφασιστικότητα που του προσάπτουν και τα δυο ιστορικά κείμενα. Αν πάλι είναι ανακριβής, τότε μπορεί να σημαίνει ή ότι ο Παχυμέρης θέλει να μετριάσει την εντύπωση ότι ο Φιλανθρωπινός ήταν ένοχος «καθοσιώσεως» και ότι ο ίδιος τον υποστήριζε ή ότι ο ιστορικός μέμφεται το Φιλανθρωπινό για αναποφασιστικότητα και ραθυμία. Ωστόσο η πληροφορία του Παχυμέρη συμφωνεί και με μια μαρτυρία του ΜΑΞΙΜΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ (Επιστολές, ό.π., αφ. 118): *ὅτι τὴν αὐτὴν ἡγεμονίαν δις ἐφεξῆς ἤδη λαγχάνεις, τοῦτο μὲν, ὅτε πρὸς αὐτὴν κατεπέμφθης, τοῦτο δὲ νῦν, ὅτι ἀφείναι βούλει μὲν, οὐ συγχωρῇ δέ.*

26. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 198.

27. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 9, 219.

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙΙ. 9, 219-220

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 198

ἀπέσβεστο τοιγαροῦν ἐκεῖσε τὸ βα- καὶ σιωπὴν ἐπὶ τοῦ στρατοῦ τῆς
σιλέων ὄνομα, παρὰ μόνον τὸ εἰς πα- τῶν βασιλικῶν ὀνομάτων εὐφημίας ὁ
ρασυρμόν μεμνήσθαι καὶ λοιδορίαν. πιγέρονος προστάττει τὰ πρῶτα

Η απαγόρευση να επευφυμούνται τα βασιλικά ονόματα στο στράτευμα του Φιλανθρωπηνού ήταν μία μόνο ενέργεια. Ακολούθησαν και πολλές άλλες, τις οποίες μνημονεύει ο Παχυμέρης, ενώ ο Γρηγοράς τις παρασιωπά. Συγκεκριμένα ο Παχυμέρης διανθίζει τη διήγησή του με επίθετα που προσδιορίζουν τόσο τις ικανότητες του Φιλανθρωπηνού να εξουσιάζει και να καθοδηγεί²⁸ όσο και τη φυσιογνωμία του καθεστώτος του ως αρχοντικού και αυτεξουσίου. Αναφέρει επίσης ότι και τα μοναστήρια της περιοχής, που ήταν πολλά και σημαντικά, μνημόνευαν τώρα πια το δικό του όνομα κι όχι του αυτοκράτορα²⁹ -πληροφορία που υποδηλώνει σαφώς ότι το εγχείρημα του Φιλανθρωπηνού δεν περιορίστηκε στα στενά όρια του στρατεύματός του, αλλά βρήκε απήχηση και σε φορείς που, όπως τα μοναστήρια, εξασκούσαν αρκετή επιρροή στην περιοχή. Τέλος, αναφέρει ότι ο Φιλανθρωπηνός ενίσχυσε οικονομικά το στράτευμά του χάρη σε αγαθά που έπαιρνε από αυτές τις μονές με τη συγκατάθεσή τους³⁰.

Και ενώ ο Φιλανθρωπηνός, όπως επισημαίνει η διήγηση του Παχυμέρη, επέδειξε δραστηριότητα ως προς την εδραίωση του καθεστώτος του και την ικανοποίηση των οικονομικών αιτημάτων των στρατιωτών του, στο θέμα της χρήσης των βασιλικών συμβόλων επέδειξε έντονη αναβλητικότητα. Ο Παχυμέρης αναφέρεται στο θέμα αυτό χρησιμοποιώντας εκφράσεις, στις οποίες όμως δεν διαφαίνεται ψόγος για την αναβλητικότητα του

28. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ό.π.: αὐτός δ' ἦν ἐκείνοις καὶ ἄρχων καὶ ἡγεμὼν καὶ βασιλέως φέρον, εἰ καὶ μὴ ὄνομα ἀλλ' ἀξίωμα.

29. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ό.π.: ἦν δέ που καὶ μοναῖς παραβάλλη (πολλοὶ δ' αὐταὶ καὶ μέγιστοι), οὐ βασιλέως ἦν ὄνομα τὸ μνημονευόμενον, ἀλλ' αὐτοῦ γε καὶ μόνου κατὰ τι κράτος ἀρχοντικόν καὶ αὐτοδέσποτον ὄνομα.

30. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ό.π.: ἀφ' ὧν καὶ πολλὰ δεσποτικῶς ἀφαιρούμενος τοῖς στρατιώταις παρεῖχεν, ἀσμένως τῶν ἐχόντων κατατιθεμένων.

Φιλανθρωπηνού³¹. Και ενώ γενικά αποφεύγει την αρνητική κρίση, ο Γρηγοράς κάνει λόγο για αμέλεια που οφειλόταν είτε σε δειλία είτε σε άδηλους ακόμα σκοπούς, μεταξύ των οποίων η σύλληψη του πρωτοβεστιαρίτη Λιβαδαρίου³². Και τούτο επειδή ακολουθεί με συνέπεια την αρχική του κρίση ότι, δηλαδή, επρόκειτο για πράξη αφροσύνης χωρίς κοινωνικά ερείσματα. Η κρίση αυτή επιβεβαιωνόταν τώρα και από τους δισταγμούς του αρχηγού της αποστασίας (*εἴτε τον ὄγκον τοῦ πράγματος δειλιῶν*).

Η αναβολή της σύλληψης του Λιβαδαρίου όντως περιέπλεξε τα πράγματα, διότι έδωσε την ευκαιρία στον πρωτοβεστιαρίτη να πληροφορηθεί τις κινήσεις του Φιλανθρωπηνού. Απέναντι στο γεγονός αυτό οι μαρτυρίες των δύο ιστορικών είναι ταυτόσημες. Η απόκλιση εντοπίζεται εκεί όπου καλούνται να αξιολογήσουν τις αντιδράσεις του Λιβαδαρίου. Στον Παχυμέρη η είδηση της αποστασίας του Φιλανθρωπηνού θορυβεί και φοβίζει το Λιβαδάριο, επειδή ο ίδιος αδυνατεί να αντισταθεί μπροστά σε τόσο μεγάλο πλήθος στρατού. Στο Γρηγορά δεν υπάρχει παρόμοια εκτίμηση, ούτε καν υπαινιγμός. Αντίθετα, ο Λιβαδάριος εμφανίζεται να αναλαμβάνει ο ίδιος δυναμική πρωτοβουλία για να αντιμετωπίσει το Φιλανθρωπινό:

31. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III, 9, 221: *τὸ δ' ἦν ἐν ἀναβολαῖς το τόλμημα καὶ το μὲν παρὸν στέργων, πρὸς δὲ τὸ μέλλον ἀποσκοπῶν*.

32. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI, 8, 199. Ο πρωτοβεστιαρίτης Λιβαδάριος είχε αποσταλεί μαζί με το Φιλανθρωπινό για την άμυνα ορισμένων άλλων μικρασιατικών περιοχών: *των περὶ τὰ Νεόκαστρα καὶ Λυδίαν πᾶσαν καὶ Σάρδεις αὐτάς, κατὰ τον Παχυμέρη, τῶν περὶ τὴν Ἰωνίαν πόλεων, κατὰ το Γρηγορά*. Κατά κοινή ομολογία και των δυο ιστορικων ήταν έμπιστος και ευνοούμενος του Ανδρονίκου Β'. Βλ. και *PLP*, τόμ. 6, αρ. 14859.

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙΙ. 10, 222)

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 200

ἐτέρωθεν καὶ ὁ πρωτοβεστι-
αρίτης τὸ ξυμπεσὸν παρὰ πᾶσαν
ἐλπίδα μαθὼν, τῷ βασιλεῖ
καθοσιούμενος ὡς παρ' αὐτοῦ
τιμηθεῖς, ἐν φροντίσιν ἦν καὶ περὶ
τοῖς ὅλοις ἐδεδίει. ποῦ γὰρ εἶχεν
ἐκεῖνος ἀναρριφθέντος τοσούτου
κινδύνου πρὸς τόσον στρατιᾶς
ἀντιστῆναι πλήθος; εἰ δ' οὖν ἄλλ' εἰ
καὶ συμπλοκὰς ἐνενόει μόλις, ὁ
γοῦν ἐντεῦθεν κίνδυνος οὕτω
συστᾶσαν τὴν περὶ τούτων ἔννοιαν
ἔλυε.

ὁ γὰρ πρωτοβεστιαρίτης Λιβα-
δάριος τὴν περὶ τὰ πάρεργα ταῦτα
τοῦ πιγκέρνη ἀσχολίαν καιρὸν ἴδιον
ἠγησάμενος πεμφθέντα παρὰ τῆς
ἄνωθεν δεξιᾶς ἐν οὕτω βιαίᾳ καὶ
ὀξέως ἀνταγωνιζομένη πραγμάτων
ὥσπερ πάντα κινεῖ χρήματα καὶ πάντα
τὴν ταχίστην συναγείρει στρατὸν ἐκ τε
τῆς παραλίου τῆς Ἰωνίας ἐκ τε τῆς
μεσογαίου καί, συνελόντι φάναι,
πανταχόθεν.

Παρά την αντίθεσή τους σ' αυτό το σημείο, τα δυο κείμενα συμφωνούν στη συνέχεια ότι ο Φιλανθρωπηνός αιχμαλωτίστηκε εξαιτίας της προδοσίας των Κρητιών συμμάχων του, τους οποίους είχε δωροδοκήσει προηγουμένως ο Λιβαδάριος³³. Οι αναντιστοιχίες εμφανίζονται αμέσως παρακάτω. Πρόκειται για το σημείο όπου ο Γρηγόρας, προσπαθώντας ουσιαστικά να δικαιολογήσει την πρωτοβουλία του Λιβαδαρίου, ο οποίος επέβαλε στον αποστάτη Φιλανθρωπηνό την ποινή της τύφλωσης³⁴, χρησιμοποιεί μιαν έκφραση που δανείζεται μάλλον από τον Παχυμέρη³⁵:

33. Πρβλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙΙ. 10, 223-224 και ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 201.

34. Για την τύφλωση του Φιλανθρωπηνού βλ. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη 1975, τομ. Α', 194 και τομ. Β', 214-215. Για την ποινή της τύφλωσης γενικά βλ. Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Ἡ ποινή τῆς τυφλώσεως παρὰ Βυζαντινοῖς*, Αθήνα 1949.

35. Το χωρίο ανήκει στο κεφάλαιο που προηγείται της διήγησης για τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό. Βλ. και πιο πάνω, σελ. 142 και 146.

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ΙΙΙ. 8, 208

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 201

τὸ γὰρ τοῦ βασιλεύοντος εὐστα-
θὲς καὶ τὸ πρὸς κρίσεις τε καὶ
κολάσεις συμπαθητικόν τε καὶ ἡμε-
ρον μέγα τι τὸ κακὸν καὶ οὐκ οἰστὸν
ὅλως τοῖς παθοῦσιν εἰργάζεται

ἀλλ' ἐν νῶ λαβὼν τὸ τοῦ βασιλέως
πρὸς τὰς κολάσεις ἀκίνητον καὶ
δείσας μὴ φιλανθρωπίας ὁ δέσμιος
τύχη ἀπελθὼν μετὰ τρίτην ἀπὸ τῆς
κατασχέσεως ἡμέραν ἀφαιρεῖται τῶν
ὀφθαλμῶν αὐτοῦ τὰς αὐγὰς.

Οἱ δυο αὐτές φράσεις αναφέρονται σε εντελῶς διαφορετικές καταστάσεις και αποκαλύπτουν τις διαμετρικά αντίθετες θεωρήσεις των δυο ιστορικών. Για τον Παχυμέρη η συνήθεια του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' να αποφεύγει τις κρίσεις τε καὶ κολάσεις δεν θεωρεῖται απλῶς ως ανοχή απέναντι σ' εκείνους που επιβάρυναν τη Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία με φανυλότητα και αισχροκέρδεια, ἀλλὰ τελικά και ως ενοχή του για τη μεγάλη καταστροφή που προξενούνταν σ' ολόκληρο το κράτος. Για το Γρηγορά η «ακίνησία» του Ανδρονίκου Β' στο να κολάζει είναι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ύποπτη και μεμπτή γιατί υπάρχει ο κίνδυνος να μείνει ατιμώρητος ο άνθρωπος που έθεσε σε κίνδυνο την ίδια την αυτοκρατορική εξουσία. Φαίνεται, λοιπόν, ότι για το Γρηγορά εκείνο που κατέστρεφε τη Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία ήταν ο,τιδήποτε και οποιοσδήποτε ερχόταν κάθε φορά σε αντίθεση με την αυτοκρατορική αρχή, ὅποιος κι αν την εκπροσωπούσε³⁶ και ὄχι η επιείκεια της αυτοκρατορικής αρχῆς προς κάθε είδους κοινωνική αδικία, ὅπως διατείνεται με βεβαιότητα ο Παχυμέρης, αποκαλύπτοντας πόσο διαφορετικά ἀπὸ το Γρηγορά αντιλαμβανόταν την αυτοκρατορική πολιτική πρακτική.

Η στάση των δύο ιστορικών προς την αυτοκρατορική εξουσία διαπιστώνεται επίσης και στις αποκλίσεις που παρουσιάζουν οι πληροφορίες τους σχετικά με τις αντιδράσεις του Ανδρονίκου Β' ἀπὸ την είδηση του ξεσπάσματος της αποστασίας. Σύμφωνα με τον Παχυμέρη, όταν

36. Ότι ο ΓΡΗΓΟΡΑΣ ήταν υπέρμαχος της αυτοκρατορικής αρχῆς ανεξαρτήτως προσώπου φαίνεται και ἀπὸ την ευνοϊκή στάση του προς τον θεωρούμενο εχθρό του Ιωάννη Σ' Καντακουζηνό, όταν εκείνος βρισκόταν σε δύσκολη θέση εξαιτίας του κινήματος των Ζηλωτῶν στη Θεσσαλονίκη.

η είδηση έφθασε στα ανάκτορα, έπεσε μεγάλη κατήφεια³⁷, και τούτο διότι οι άνθρωποι του παλατιού γνώριζαν πως δεν μπορούσαν να νικήσουν το Φιλανθρωπηνό με πολεμικά μέσα. Απεναντίας είχαν την πίστη ότι ο Φιλανθρωπηνός θα κατέλυε το κράτος. Έτσι, λοιπόν, άρχισαν να φροντίζουν ήδη για την εξουσία που θα τους απέμενε (*καί περί τοῦ λειπομένου ἐφρόντιζον*). Τελικά, συνεχίζει ο Παχυμέρης, αφού πια συνειδητοποίησαν ότι ήταν αδύνατο να τον πολεμήσουν (*τέλος την προς ἐκεῖνον ἀπογνῶντες μάχην*), αποφάσισαν να εξουδετερώσουν τον αποστατη *χρησταῖς ὁμολογίαις καὶ δεξιώσεσιν*. Αυτές ήταν υπόσχεση συγχώρεσης από τον αυτοκράτορα και απονομής του αξιώματος του καίσαρα³⁸, συνοδευόμενου βέβαια και από την ανάλογη οικονομική αποζημίωση³⁹. Οι αντιδράσεις του παλατιού, που παρουσιάζονται τόσο διεξοδικά από τον Παχυμέρη, απουσιάζουν εντελώς από το Γρηγορά. Είναι εύλογο, λοιπόν, να θεωρήσει κανείς ότι δεν πρόκειται για αβλεψία αλλά για σκόπιμη αποσιώπηση πληροφοριών, που δείχνουν με αναμφισβήτητη παραστατικότητα την αδυναμία και την ανεπάρκεια της κεντρικής αυτοκρατορικής εξουσίας σε αντιδιαστολή με τη δυναμική που εμπεριείχε το κίνημα του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού. Είναι καταφανές ότι οι πληροφορίες αυτές δεν ήταν εξυπηρετικές για το Γρηγορά, που από την αρχή της διήγησής του για το συγκεκριμένο επεισόδιο επιδιώκει να μειώσει τη σημασία του, αποσιωπώντας, παραφράζοντας ή παρατοποθετώντας τις μαρτυρίες του Παχυμέρη. Έτσι και στη συνέχεια από την πληροφορία του Παχυμέρη ότι, όταν έφτασε στα ανάκτορα η είδηση της καταστολής πια του κινήματος και της σύλληψης του Φιλανθρωπηνού ο Ανδρόνικος Β' κατευθύνθηκε πεζός στη

37. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 12, 229 και 230.

38. Για το αξίωμα του καίσαρα βλ. J. VERPEAU, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Παρίσι 1966, σποραδικά. Για τη σημασία που είχε η αποδοχή του αξιώματος του καίσαρα στον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό αλλά και σε παρόμοιες περιπτώσεις βλ. R. GUILLAND, *La collation et la perte ou la déchéance des titres nobiliaires à byzance*, REB 4, 1946, 24-69 (εδώ 33).

39. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 12, 230: *ἦν δὲ σφίσι τὸ ἀνακεῖμενον, πλὴν χρησασμένοις καὶ ἐπιστάντας συγγνώμην τὴν παρὰ βασιλέως ὑπισχνεῖσθαι καὶ τὸ τοῦ καίσαρος ἄξιομα ἐπαγγέλλεσθαι καὶ προεπούσας οἰκονομίας τῷ ἄξιωματι, εἰ μόνον μεταπεισθεῖη πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως εὔνοιαν καὶ τῇ ἐξ' ἀρχῆς καθυπαχθεῖν δουλεία.*

μονή των Οδηγών⁴⁰, όπου προσκυνώντας την εικόνα απένειμε ευχαριστία στη Θεομήτορα, ο Γρηγοράς κρατά σχεδόν αυτούσιο μόνο το δεύτερο μέρος της, ενώ παρεμβαίνει καθοριστικά στο πρώτο μέρος. Γράφει λοιπόν ότι η ευσέβεια του αυτοκράτορα εκδηλώθηκε όχι όταν πληροφορήθηκε την καταστολή της αποστασίας του Φιλανθρωπηνού, αλλά την εκδήλωσή της. Μολονότι παραδέχεται πως ο Ανδρόνικος Β΄ θορυβήθηκε αρκετά από αυτή την είδηση, στη συνέχεια αναφέρει ότι προτίμησε να μην προβεί σε καμιά ενέργεια ούτε ένοπλη, αλλά ούτε και διπλωματική⁴¹, αλλά εναπόθεσε όλες τις ελπίδες του *εἰς τὴν ὑπέραγνον θεομήτορα ... καὶ τὸν σωτῆρα Χριστόν*. Έτσι ανταμείφθηκε για την ευσέβειά του, αφού τελικά ὁ κύριος ἔσφηλε τὰ τοῦ πιγζέρη σκέμματα. Πρόκειται βέβαια για μια γνώμη πολύ αρνητική, αφού με υποβολιμαίο τρόπο εμφανίζει την καταστολή του κινήματος ως θεϊκή καταδίκη.

Τέλος, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε δύο ακόμη παραδείγματα, στα οποία διαπιστώνεται διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο ιστορικών σχετικά με τα επακόλουθα της αποτυχίας της εξέγερσης, τόσο όσο αφορά το ναυάγιο του προσεταιρισμού και την επιδιωκόμενη αφομοίωση των Τούρκων στο βυζαντινό στράτευμα, όσο και στο επίπεδο της αυτοκρατορικής πολιτοψίας προς τις βυζαντινές δυνατότητες ανόρθωσης και τη συνακόλουθη μεταστροφή της προς τις «λατινικές» συμμαχίες. Εξηγώντας λοιπόν τους λόγους εξαιτίας των οποίων οι Τούρκοι λυμαίνονταν τη βυζαντινή Μικρά Ασία, ο Παχυμέρης ουσιαστικά υποστηρίζει ότι κύριοι υπεύθυνοι γι' αυτό ήταν εκείνοι που κατέστειλαν το κίνημα του Φιλανθρωπηνού⁴² διότι: α) μετά τη σύλληψή του είχαν φερθεί άσχημα στους Τούρκους συμμάχους του⁴³

40. Για τη μονή των Οδηγών βλ. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, I. *Le siège œcuménique* 3. *Les eglises et les monastères*, Παρίσι 1969, 199-207 και Christine ANGELIDI, *Un texte patriographique et édifiant: Le «discours narratif» sur les Hodégoi*, *REB* 52, 1994, 113-149.

41. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 199.

42. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 14, 232₄₋₉.

43. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 11, 227: *το δὲ Περσικὸν ἄρτι πρώτως μεταβολὴν πραγμάτων ἰδόν, καὶ τὸν ἕως τότε μέγαν δοκοῦντα καὶ φοβερόν ἐν ἁγίοις ἐλεεινὸν δέσμιον, οὐκ εἶχον πῇ τράπωνται. ὅθεν μὴτ' ἀνθίστασθαι μῆτε φεύγειν οἶοί τ' ὄντες, μένοντες κατεκτείνοντο. ἄλλος δὲ τοῦτον ἄλλος ἐκείνον καὶ ἕτερος ἄλλον καταλαμβάνων,*

και τώρα αυτοί τους εκδικούνταν, β) δεν έλαβαν υπόψη τους το γεγονός ότι με την αυτομόλησή τους προς το Φιλανθρωπηνό οι Τούρκοι είχαν γνωρίσει πολύ καλά την περιοχή που τώρα λυμαίνονταν, γ) είχαν στερήσει βίαια την περιοχή από τον άνθρωπο που οι Τούρκοι θαύμαζαν και φοβόνταν ταυτόχρονα και δ) οι Τούρκοι όχι μόνο δεν αισθάνονταν φόβο αλλά περιφρονούσαν κι όλους τους άλλους Ρωμαίους που είχαν κατά καιρούς σταλεί για να προασπίσουν το μικρασιατικό χώρο. Ο Γρηγοράς από την άλλη πλευρά ρίχνει όλες τις ευθύνες στο Φιλανθρωπηνό⁴⁴. Πιστεύει, λοιπόν, ότι εξαιτίας του κινήματος, που το αποκαλεί «σύγχυσιν», ο αυτοκράτορας υποπευδύονταν στο εξής όλους τους Ρωμαίους και πίστευε ότι κανένας δεν ήταν άξιος της εμπιστοσύνης του· με άλλα λόγια ο αυτοκράτορας φοβόταν ότι και οι υπόλοιποι θα έκαναν τα ίδια με το Φιλανθρωπηνό. Έτσι, λοιπόν, ο Ανδρόνικος Β΄ επεδίωκε ξένες συμμαχίες. Με το να αποδοκιμάζει όμως όλους τους Ρωμαίους, εξαιτίας φυσικά του Φιλανθρωπηνού, οι ρωμαϊκές υποθέσεις πήγαιναν απ' το κακό στο χειρότερο, και πάλι βέβαια εξαιτίας του Φιλανθρωπηνού.

Ενώ οι μαρτυρίες αυτές καθιστούν ευδιάκριτη την απόσταση ανάμεσα στις δύο ιστορικές εκτιμήσεις, κάποιες άλλες μαρτυρίες τους χρονικά μεταγενέστερες θα μπορούσαν εύκολα να θεωρηθούν αντιφατικές ως προς τις προηγούμενες, αν δεν αναγνώστουν με ιδιαίτερη προσοχή:

ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, IV.16, 308

*καὶ διὰ ταῦτα κατωλιγώρει
σχεδὸν τῶν Ῥωμαίων ὡς γυναι-
κισθένων ἀντικρυς καὶ ἐξ ἀνάγκης
μὲν τὰ πολλὰ καταμαλακισθέντων,
οὐχ ἥπτον δὲ καὶ ἀπὸ κακοθελοῦς
γνώμης καὶ προαιρέσεως*

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VII. 4, 226

*οὐδενὸς γὰρ ἐλλείψασι Ῥωμαίοις
ὧν ἔδει δοῦν πρὸς κατόρθωσιν
πάντα ἐποίει τὰναντιώτατα. οἱ μὲν
γὰρ Ῥωμαίων στρατηγοὶ δι' ἃ μὴ
θέμις ἐν ὑποψία γινόμενοι, οἱ μὲν ἐν
δεσμοῖς ἐγίνοντο, οἱ δὲ πόρρω τῆς
βασιλικῆς ἴσταντο εὐμενείας*

*καθότι καὶ δόξειεν ἐκεῖνῳ ἐκάστω, ἔπραττον, κτείνοντες, δεσμεύοντες, αἰκίζόμενοι,
ἐκτυφλοῦντες, τὰς οὐσίας δημιύοντες.*

44. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 10, 205_{3,9}.

Οι δυο αυτές μνείες, που αναφέρονται έμμεσα στην εμπειρία από το κίνημα του Φιλανθρωπηνού, τοποθετούνται χρονικά στις αρχές του 14ου αιώνα. Ειδικότερα, η μνεία του Παχυμέρη αναφέρεται στο έτος 1302, όταν ο αυτοκράτορας δέχθηκε να προσλάβει Αλανούς μισθοφόρους για την άμυνα της Μικράς Ασίας, ενώ η μνεία του Γρηγορά στο έτος 1303 (Σεπτέμβριος), όταν ο Ρογήρος de Flor⁴⁵ με τους Καταλανούς μισθοφόρους του ζήτησε από τον αυτοκράτορα και πέτυχε να αναλάβει αυτός την άμυνα του μικρασιατικού χώρου. Και τα δύο γεγονότα αποδείχθηκαν καταστροφικά για την Αυτοκρατορία. Οι δύο ιστορικοί οπωσδήποτε τα γνώριζαν πολύ καλά και αναζητούν στα συγκεκριμένα χωρία τους υπεύθυνους αυτής της καταστροφής. Ο Παχυμέρης υποστηρίζει ότι, αφότου παρουσιάστηκαν στον Ανδρόνικο Β΄ οι Αλανοί, ἔθνος εὐπειθές ἀρεϊκόν τε καὶ μάχιμον, εκείνος περιφρόνησε τους Ρωμαίους, οι οποίοι άλλωστε είχαν απωλέσει τις πολεμικές τους αρετές και είχαν γίνει μαλθακοί. Η εκτίμηση αυτή του Παχυμέρη αναφέρεται σαφώς στους Ρωμαίους στρατηγούς μετά το Φιλανθρωπινό ή εκτός του Φιλανθρωπηνού, αφού ο Φιλανθρωπινός δεν είχε επιδείξει τέτοιες αδυναμίες. Συνεπώς όλοι εκτός του Φιλανθρωπηνού αποδείχτηκαν πολύ κατώτεροι, ενώ ο αυτοκράτορας που αντιλήφθηκε την κατωτερότητά τους τους αντιμετώπισε όπως ακριβώς τους αντιμετώπισαν και οι Τούρκοι εχθροί τους: με περιφρόνηση (ἄλλους καταφρονοῦντας ἀνέδην-κατωλιγώρει). Ωστόσο, συμπληρώνει ο Παχυμέρης, που συνήθως επιδιώκει να φωτίζει όλες τις αιτίες, οι Ρωμαίοι στρατηγοί έφθασαν σε τέτοια κακή κατάσταση, επειδή μεταξύ άλλων αντιμετωπίστηκαν κακόβουλα και κακοπροαίρετα. Με άλλα λόγια αντιμετωπίστηκαν όπως και ο Φιλανθρωπινός· και η ευθύνη γι' αυτό βάρυνε ως γνωστόν το αυτοκρατορικό περιβάλλον.

Το χωρίο του Γρηγορά, μολονότι παρουσιάζει τέτοιες εκφραστικές ομοιότητες μ' εκείνο του Παχυμέρη ώστε να φαίνεται ότι συμφωνεί μαζί

45. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins*, 134-147, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την παρουσία και τη δραστηριότητα της «Καταλανικής Εταιρείας» στο μικρασιατικό χώρο. Βλ. και Μ. ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ, Η λεγόμενη «Καταλανική Εταιρεία». Προβλήματα εθνικής σύστασης και ονοματοδοσίας *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η Έπικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993 419-431.

του, στην πραγματικότητα υποστηρίζει τα αντίθετα. Με δεδομένο ότι το χωρίο του αναφέρεται στο 1303, όταν δηλαδή είχαν πια κατασταλεί τόσο το κίνημα του Φιλανθρωπηνού όσο και οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Ιωάννη Ταρχανειώτη⁴⁶ στη Μικρά Ασία, ο Γρηγοράς υποστηρίζει ότι μετά από τα γεγονότα αυτά η ισχύς των Ρωμαίων είχε αποκατασταθεί. Ωστόσο συνέβη ακριβώς το αντίθετο και τούτο, διότι οι Ρωμαίοι στρατηγοί κατηγορήθηκαν άδικα και οι μεν κλείσθηκαν στη φυλακή, οι δε έχασαν την αυτοκρατορική εύνοια και εμπιστοσύνη. Ο Γρηγοράς δεν κατονομάζει βέβαια τους Ρωμαίους στρατηγούς, αλλά καθιστά εύλογη την εξής υπόθεση: αν της έκφρασης «Ρωμαίοι στρατηγοί» προηγηθεί το επίθετο «άριστοι», τότε η όλη έκφραση οδηγεί κατευθείαν στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁴⁷ και το Μιχαήλ Στρατηγόπουλο⁴⁸, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και άλλοι ρωμαίοι στρατηγοί, εξαιρουμένου όμως του Φιλανθρωπηνού. Με βάση την υπόθεση αυτή ο στόχος του ιστορικού μπορεί τώρα να διακριθεί ευκολότερα: να επανέλθει στο ξεκίνημα της διήγησής του για τον Αλέξιο Φιλανθρωπινό, η παρουσία του οποίου στη Μικρά Ασία παρουσιάζεται από το Γρηγορά ως λύση ανάγκης και συνδέεται με την άδικη απουσία από εκεί των πραγματικά «άριστων» Ρωμαίων. Με τον τρόπο αυτό ο ιστορικός μπορεί τώρα να δικαιολογήσει και την εξ αρχής δυσπιστία του απέναντι στο κίνημα αυτό, και την αρνητική διάθεση με την οποία το περιέγραψε και την ικανοποίηση με την οποία αντιμετώπισε την καταστολή του. Στον αντίποδα αυτών των αντιλήψεων στέκεται η θεώρηση του Παχυμέρη, σύμφωνα με την

46. Η μνεία αυτή αποτελεί τη μοναδική νύξη του Γρηγορά για την αποστολή του Ιωάννη Ταρχανειώτη στη Μικρά Ασία, η οποία βέβαια είναι αρνητική, ενώ ο Παχυμέρης αναφέρεται στις δραστηριότητές του κρατώντας και εκεί θετική στάση: βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, III. 25, 258-262. Η θετική στάση του Παχυμέρη απέναντι στον αρσενιάτη Ταρχανειώτη δεν είναι ανεξήγητη, όπως πιστεύει η ΛΑΙΟΥ (*Constantinople and the Latins*, 88), αν τη συγκρίνει κανείς με τον τρόπο που παρουσιάζει τη δύναμη, τη δράση και τις ιδέες των αρσενιατών.

47. Ο άλλος αδελφός του Ανδρονίκου Β', ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, ο οποίος διέμενε στη Λυδία, όπου είχε συλληφθεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, φοβούμενος μήπως ακολουθήσει την τύχη του αδελφού του ζούσε με μετριοπάθεια, χρησιμοποιώντας ιδιωτικά σύμβολα και ενδύματα κι έτσι μπορούσε να απολαμβάνει τη βασιλική ευμένεια, όπως γράφει ο ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 8, 199-200.

48. Ο Μιχαήλ Στρατηγόπουλος πέθανε στη φυλακή το 1298, αφού έμεινε εκεί τέσσερα χρόνια.

οποία το δυστύχημα βρίσκεται στην καταστολή του κινήματος του Φιλανθρωπηνού και όχι στην εκδήλωσή του, όπως πιστεύει ο Γρηγοράς.

Από τα παραδείγματα αποκλίσεων των δύο ιστορικών που αναφέρθηκαν, προκύπτει η αναμφίβολη διαπίστωση ότι ο Γρηγοράς, που μένει περίπου ασυγκίνητος όταν ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος εκδηλώνει την πρόθεση να αντικαταστήσει τον Ανδρόνικο Β΄ και την πολιτική πρακτική του⁴⁹, γίνεται υπέρμαχος του αυτοκρατορικού θεσμού που εκπροσωπείται από τον Ανδρόνικο Β΄, όταν αυτός απειλείται «από τα κάτω», όπως στην περίπτωση του κινήματος του Φιλανθρωπηνού. Αντίθετα, ο Παχυμέρης θεωρεί ότι η αυτοκρατορική αρχή οφείλει να μην ανέχεται την κοινωνική αδικία. Όταν υπάρχει κοινωνική αδικία, τότε η προσπάθεια λαοφιλών ηγετών, όπως ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός, να ανατρέψουν την αυτοκρατορική αρχή δεν πρέπει να αποκλείεται.

49. Πρβλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, II. 19, 162 και ΓΡΗΓΟΡΑΣ, VI. 6, 189-190.